

OVER MODERNITEIT, RELIGIE EN RELIGIEUS REVEIL

Raf Debaene

Geen overtuigend empirisch materiaal

Er wordt vandaag gemakkelijk beweerd dat religie terug is van weggeweest. Maar is dat wel het geval?

Het komt mij voor dat in de westerse cultuur weinig empirisch materiaal die hypothese ondersteunt. We kunnen natuurlijk verwijzen naar het bestaan van sekten, naar de belangstelling voor New Age, Oosterse wijsheid en de opkomst van het fundamentalisme met zijn politieke impact of het feit dat de zingevingsvraag zowel letterlijk als figuurlijk weer goed in de markt ligt.

Daartegenover staat de toenemende ontkerkelijking, het feit dat er zich nauwelijks nog iemand geroepen voelt om een kerkelijk ambt op te nemen, dat zelfs het religieuze ritueel, dat bij de *rites de passage* tot voor kort hoog in aanzien stond, meer en meer achterwege wordt gelaten. We kunnen ons bovendien afvragen of daar waar het religieuze ritueel nog aanwezig is, er ook nog altijd van religie sprake kan zijn. Vaak neemt men immers geen vrede met het bestaande ritueel, maar wordt het tot een ietwat te nauw zittend kleed voor de allerindividueelste expressie van de allerindividueelste impressie. Velen zoeken niet langer hun toevlucht in een ritueel bij hun onmacht van de overledene afscheid te nemen of in een ander geval trouw te beloven, maar maken van de gelegenheid gebruik om hun eigen goed doordachte kijk op of verwerking van de zaak te etaleren. Ook hier poneren zij zich als moderne zelfstandige subjecten, bewust van zichzelf en van hun impact op de wereld, vol vertrouwen in zichzelf en zonder enige nood aan een transcendente orde.

Deze kleine situatieschets van de moderne zelfstandige mens is al een eerste indicatie dat niet alleen de hoeveelheid empirisch materiaal ons niet overtuigt dat we een religieus reveil beleven, maar ook de interpretatie van dat schijnbare reveil stelt ons voor moeilijkheden. Dit geldt ook voor de opkomst van het religieus fundamentalisme. We zien het vooreerst als iets dat van een andere cultuur afkomstig is, die sowieso op onze verlichte moderniteit wat achterop is geraakt. Het religieus fundamentalisme is voor ons dan ook geen uiting van religieus reveil, maar andermaal de bevestiging van onze overtuiging dat we in een beschaafde samenleving het politieke en het religieuze best gescheiden houden, omdat we menen dat de vermenging van het religieuze met het politieke noodzakelijkerwijze tot onmenselijkheid leidt. Ook de manier waarop de media sekten in beeld brengen, met het spektakel van collectieve zelfmoorden aan de ene kant of met het beeld van een goed geoliede multinational die de goedgegelovigheid te gelde maakt aan de andere kant, is niet

van die aard dat ze ons zou afbrengen van de zekerheid dat religie eigenlijk slechts irrationaliteit is waar wij, verlichte mensen, beter niet in trappen.

Wellicht is een discussie op empirische gronden over de vraag of er nu al dan niet een religieus reveil is, eindeloos en onbeslisbaar, omdat de voorafgaande vraag naar wat we nu juist onder religie horen te verstaan bijzonder mistig is geworden.

Moderniteit als afscheid van religie

Wat is religie? Of beter: is dat wat wij in 'religieus' reveil met de term religie aanduiden van dezelfde aard als datgene waarvan wij vanaf de Moderne Tijd afscheid genomen hebben? Wie historisch denkt, zal heel voorzichtig zijn de bovengenoemde hedendaagse 'religieuze' verschijnselen met die van vijfhonderd jaar geleden te identificeren. We kunnen weliswaar argumenteren dat wij de dood van God nog lang niet verwerkt hebben en dat de moderniteit met haar absoluteitsaanspraken en haar aanspraak op de onafhankelijke eeuwige echte waarheid slechts de gesecculariseerde versie van de religie vormt: dé mens neemt de plaats van God in en het gelukzalige hiernamaals moeten we voortaan op deze wereld realiseren¹. In die zin zouden we nooit ten volle van de religie afscheid genomen hebben en zou het hedendaagse 'religieus reveil' alleen maar aan het licht brengen wat altijd nog sluimerend aanwezig was. Nu zal het wel waar zijn dat de continuïteit tussen Middeleeuwen en Moderne Tijd groter is dan de modernen zelf denken, maar dat neemt niet weg dat er met de Moderne Tijd toch iets verandert, dat er toch een breuk is met het middeleeuwse denken en de middeleeuwse samenleving.

Een nadere beschouwing van Descartes, die het moderne denken op een heldere wijze uitspreekt, kan dat verduidelijken. Zijn methodische twijfel breekt uitdrukkelijk met de (theologische) traditie. De eerste zekerheid wordt die van het eigen ik. Dit ik wordt wel nog even zijn tekort gewaar, omdat het niet onmiddellijk zeker kan zijn van de waarheid en geldigheid van zijn 'idées claires et distinctes', maar het godsbewijs maakt duidelijk dat het menselijk denken wel degelijk in staat is de werkelijkheid te kennen zoals ze is. Hier opent zich het perspectief van de moderniteit: de gedachte dat de mens eerst en vooral een individu is, dat door zijn autonome rationaliteit in staat zal zijn afstand te nemen van de (dogmatische) traditie en zodoende zichzelf volledig te ontplooiën. Zo zal hij zijn vrijheid realiseren, want hij gehoorzaamt alleen aan de waarheid die hij zelf inzielt en die tegelijkertijd universeel waar is, omdat ze door de methodische twijfel van alle contingentie ontdaan is. Juist daarom is Descartes' godsbewijs dubbelzinnig. Enerzijds toont het dat de moderniteit blijft refereren naar en pas mogelijk is op basis van God en de schepingsgedachte, omdat God de garantie is van de brug tussen denken en werkelijkheid. Anderzijds betekent het echter dat de mens voortaan best zonder deze God kan: als het menselijk denken maar wetenschappelijk, in 'idées claires et distinctes' denkt, kan het de werkelijkheid op een juiste, onbevooroordeelde, dus universele

wijze kennen. Dat houdt een duidelijke wending in ten aanzien van het middeleeuwse denken en de middeleeuwse verhouding tegenover de overgeleverde teksten, waar denken altijd reflectie op een gegeven traditie is. Het verschil zit minstens hierin dat in de Moderne Tijd de religieuze oneindigheid gesecculariseerd is, waardoor we de aardse eindigheid eerst en vooral als een te overwinnen obstakel begrijpen. Bij Descartes is de eeuwigheid en alwetendheid van God omgezet in het absoluut zekere uitgangspunt, het *cogito ergo sum*, dat overblijft nadat hij alle ruimtelijke en tijdelijke gesitueerdheid tussen de haakjes van de twijfel zet. Waar de middeleeuwse religie nog de contingentie van de wereld thematiseert, is daarvoor geen plaats meer in de universele pretentie van de moderne rationaliteit.

Vandaag kunnen we in het spoor van de nietzscheaanse kritiek natuurlijk stellen dat we de dood van God nog steeds niet hebben verteerd, zodat we ons laten verleiden te spreken van een religieus reveil. We zijn inderdaad vrij naïef als we beweren dat we werkelijk atheïst zijn, alsof we zomaar met een kloek wilsbesluit de hele traditie, die ons heeft voortgebracht, aan de kant kunnen zetten. Maar om dezelfde reden is het even naïef te spreken over een religieus reveil, alsof het mogelijk zou zijn dat we zomaar eeuwen moderniteit aan de kant zetten. Volhouden dat de huidige 'religieuze' belangstelling een terugkeer van het religieuze zou zijn, lijkt te veronderstellen dat het religieuze tot de eeuwige natuur van de mens zou behoren. Dat zou wel een erg humanistische opvatting zijn: openbaring is dan niet nodig. Bovendien is het hele probleem dan natuurlijk hoe de mens ooit afstand heeft kunnen nemen van die religie die toch tot zijn natuur zou behoren.

Als wij historisch willen denken, dan moeten wij de huidige 'religieuze' belangstelling als *modern* fenomeen herkennen en plaatsen, en niet als een terugkeer van het verleden. In die optiek is het ook veelzeggend dat sommige van die 'religieuze' gedragingen hypermodern zijn. *New Age*, waar men zijn eigen 'religie' en 'waarheid' naar eigen smaak kan kiezen is daar wel het toppunt van, maar ook de hang naar Oosterse wijsheid en de toevlucht die men zoekt in sekten, kunnen we grotendeels verklaren vanuit die typisch moderne zoektocht naar een volmaakt bestaan waar de eindigheid niet meer zou gelden.

'Religieus reveil' als reactie op de moderniteit

We zouden kunnen stellen dat het huidig 'religieus reveil' een *modern* fenomeen is, omdat we het als een reactie op de vertechniseerde en gerationaliseerde samenleving begrijpen. Deze hypothese is echter om meer dan één reden problematisch. Vooreerst is het lang niet duidelijk dat onze samenleving zo rationeel is. Dit blijkt niet alleen uit het succes van populaire tijdschriften die bol staan van sensatie of van beschouwingen rond het mysterieuze of menselijke gevoelens. Ook het steeds driftiger opbod van de meest onwaarschijnlijke managementstheorieën en -goeroes in het bedrijfsleven, dat meestal toch geldt als prototype van onze gereali-

seerde technische rationaliteit, wijst absoluut niet in de richting van een toegenomen redelijkheid. Vervolgens veronderstelt bovenstaande hypothese ook weer zoets als een eeuwige menselijke natuur, die naar een evenwichtige verdeling van rationaliteit en emotionaliteit zou streven of die een behoefte aan mysterie zou inhouden. Hetzelfde geldt voor de hypothese dat onze samenleving eenzijdig onze materiële behoeften zou bevredigen, waardoor de spirituele leegte zich steeds meer doet gelden en ons in de richting van een vernieuwde zoektocht naar spiritualiteit drijft. Niet alleen gaat deze hypothese ook weer uit van een natuurlijke en boventijdelijke algemeenmenselijke nood aan het spirituele, maar zij gaat ook aan het feit voorbij dat in onze samenleving de mogelijkheid tot geestelijke ontwikkeling en verdieping nog nooit zo groot is geweest: er heerst geen verbod, geen censuur, alle lectuur is voorradig en de materiële strijd om het bestaan vraagt geen inspanning meer.

Bovenstaande verklaringen van het 'religieus reveil' zien dit precies niet als een *modern* fenomeen, omdat ze van een eeuwigheidsvisie op de mens vertrekken. Men begrijpt het 'religieus reveil' dan als een reactie op de moderne samenleving vanuit een tekort dat die moderniteit de mens zou aandoen: de moderne levenswijze zou het wezenlijk menselijke frustreren en aldus met de eeuwige menselijke natuur in botsing komen. Omdat de Moderne Tijd iets essentieels over het hoofd zou zien, zou de menselijke natuur zich daartegen verzetten, wat de verklaring voor het 'religieus reveil' zou vormen. Dat is juist een typisch moderne manier van denken die de geschiedenis ziet als een voortgang naar steeds grotere menselijke volmaaktheid, waarbij het menselijk wezen dat in casu ook religieus-spiritueel geacht wordt, steeds beter gerealiseerd wordt. Deze idee kan alleen maar aanleiding geven tot een hardnekkige poging tot opvulling van elk tekort. In deze lijn zijn dan de zogenaamde tekens van 'religieus reveil' niets anders dan moderne pogingen om ook het religieus-spirituele wezen van de mens te realiseren.

De moderniteit van het 'religieus reveil'

Werkelijk rekening houden met de *moderniteit* van het fenomeen 'religieus reveil' zal moeten uitgaan van het tegendeel van een ervaring van tekort in de moderniteit. Omdat de Moderne Tijd erin geslaagd is het bestaan te vervolmaken en virtueel iedereen perfect gelukkig te maken, bovendien elk individu zijn persoonlijkheid ten volle te laten realiseren, doet zich het fenomeen van het 'religieus reveil' voor. In de moderne samenleving betekent gelukkig zijn immers dat we als individu mooi gebruik maken van alle kansen die het systeem ons biedt. Voortdurend krijgen we ontplooiingskansen aangeboden, waaronder we bedolven worden. We worden werkelijk gelukkig *gemaakt*, zonder ooit terug te kunnen geven, te kunnen repliceren. De moderne macht bestaat er niet in te ontnemen, maar voortdurend te geven. Omdat socialiteit bestaat in de ruilverhouding van geven en weergeven en omdat de moderne samenleving dit teruggeven echter uitsluit, vernietigt zij die soci-

aliteit. Ieder wordt tot een geïsoleerd individueel wezen, met zijn eigen individuele behoeften, bevredigd door het geolied systeem.

De mogelijkheid om toch nog iets te betekenen kunnen we nog in een verzet zoeken dat erin bestaat tegen dat systeem in voor het irrationele, niet-moderne te kiezen. Het zogenaamde 'religieuze reveil' is in die zin dan geen echt reveil of terugval in een vroegere periode, maar veeleer een tegenbeweging om tegenover het totaal beheersende systeem, waarvan we alles krijgen, een tegenbod te doen, een uitdaging, waardoor we weer zin in het bestaan vinden, niet omdat we de zin eindelijk zouden gevonden hebben, maar omdat aldus opnieuw een vorm van uitwisseling, van socialiteit zou kunnen bestaan. Alleen is deze poging een wanhoopspoging, wat al duidelijk wordt uit het feit dat geen van de bewegingen van zogenaamd religieus reveil werkelijk een bedreiging voor het moderne socio-politiek bestel zou vormen, maar er hoogstens een concurrentiële vorm van uitmaakt. Deze bewegingen vertonen immers dezelfde structuur als de moderne maatschappij: de 'religieuze' beweging geeft ook het volkomen geluk, waartegenover wij ook niets kunnen teruggeven. Of nog anders gezegd: het vat het religieus-spirituele als een behoefte van een individu op, die door een geoptimaliseerd systeem bevredigd kan worden.

'Religieus reveil' en eindigheid van de waarheid

Het 'religieus reveil' is ook een *modern* fenomeen omdat de moderne kritiek op de religie het mogelijk heeft gemaakt. De moderne religiekritiek heeft immers de religie als onwaarheid, als een valse voorstelling van zaken aan de kant gezet. In de plaats komt dan de echte werkelijkheid, de echte waarheid die het resultaat zou zijn van een van dogmata bevrijd denken. De niet aflatende kritiek van dit vrije denken ontdekt uiteindelijk dat met de dood van God ook de grond voor elk geloof in de ware werkelijkheid verdwijnt: ook de echte werkelijkheid is uiteindelijk een fabel geworden. De mens is een fabeldier geworden, een wezen dat slechts in fabels kan geloven, en wiens grootste fabulering erin bestaat te geloven dat hij niet meer in fabels gelooft. Vanuit dit besef kunnen we stellen dat we even goed in Aquarius, hekserij, Krishna of om het even wat anders kunnen geloven als in het verhaal van de moderniteit. Het is trouwens opvallend dat hedendaagse 'religieuze' bewegingen van de keuzevrijheid van het subject uitgaan: we moeten alleen maar willen geloven. Zelfs de techniek van de hersenspoeling wijst nog steeds in dezelfde richting: niet de dwingende overtuigingskracht van een redenering bepaalt je 'keuze', maar de willekeur van zwijgende psycho-somatische technieken, de keuze om niet meer te denken zal bepalen wat je denkt. Merkwaardig genoeg gaat het in dit 'religieus reveil' om een plat relativisme.

Niet alleen kan dat relativisme de overtuiging zijn van het individu dat een keuze maakt voor een of andere 'religieuze' waarheid onder het motto dat niets waar is, dat dus deze 'religie', waarvoor hij kiest, even waar is, maar evenzeer van

mensen die menen een verantwoordelijkheid te hebben tegenover de gemeenschap en juist daarom ervoor kiezen een bepaalde 'religie' te propageren, omdat de mens (de massa) nu toch ten enen male niet zonder waarheid kan. Gezien er geen waarheid is, maar er voor de goede orde, of voor het geluk van de mensen wel nood is aan waarheid, kunnen wij, verantwoordelijken, ons niet van de plicht ontdoen, tegen beter weten in, een waarheid te preken.

Tenslotte is het 'religieus reveil' ook een *modern* fenomeen, omdat het die moderniteit voor een ernstig probleem stelt. Hoe moet de moderne verlichte mens zich tegenover deze vormen van irrationaliteit verhouden, die hij wellicht niet anders dan als een terugval in de onmenselijkheid kan beschouwen? Kan die moderniteit wel weerwerk bieden aan een klaarblijkelijke vorm van irrationaliteit op het moment dat ze de contingentie van elke waarheidsaanspraak erkent en ze door scha en schande geleerd heeft alleen maar met het grootste wantrouwen tegen haar eigen universaliteitsaanspraken aan te kijken? Moet ze daarom niet erkennen dat deze nieuwe waarheidsaanspraken evenveel recht hebben als haar eigen waarheidsaanspraken? Vervalt ze anders niet in een vorm van intolerantie, wat juist in tegenpraak zou staan met die moderniteit?

Deze redenering loopt echter ook stuk op de eeuwenoude paradox dat de erkenning van de contingentie van de waarheid zelf geen aanspraak op absoluteheid kan maken. Hoe abstract en veraf dat argument ook mag zijn, we kunnen het aan de andere kant toch aanvullen met de overweging dat het pleidooi voor een affirmatie van de eindigheid, waar de moderniteit uiteindelijk op uitloopt, juist ook betekent dat we geen beroep meer kunnen en willen doen op een universele waarheid die ons handelen volledig zou verantwoorden en inzichtelijk maken. Wat wij kunnen ervaren van het huidige 'religieus reveil' is de kwetsbaarheid van elke waarheidsaanspraak; die hebben we nu aan den lijve ondervonden. Tegelijkertijd veroordeelt dat ons niet tot het volstrekte relativisme: omdat de waarheid eindig is, is juist onze eindige waarheid belangrijk. Wij zijn modern en dat is contingent, maar het besef van die contingentie maakt ons daarom niet minder modern, alleen misschien minder fanatiek. De gedachte dat alles waar is omdat niets absoluut waar is, is niet alleen logisch onhoudbaar, maar ook niet reëel: niemand kan van overtuiging veranderen zoals hij van sokken verandert. Er zij opgemerkt dat dit nochtans vaak de achterliggende ideologie is van de zogenaamde bewegingen van 'religieus reveil', hetzij door een uitdrukkelijk beroep te doen op het vrije wilsbesluit gelovig te worden, of op hersenspoeling, hetzij door een 'religieuze' beleving en theorie voor te stellen die totaal los staan van de dagelijkse praktijk en alleen maar bij kaarslicht aan het licht kunnen komen (waar we voor het overige enkel ons vertrouwen in de moderne verlichtingstechnieken stellen.) De erkenning van de contingentie van onze eigen overtuigingen maakt ze voor ons niet minder waar(devol), maar kan wel tot gevolg hebben dat we meer bereid zullen zijn om ook andere overtuigingen aan het woord te laten komen en aan een kritisch onderzoek te onderwerpen of eventueel

onze eigen overtuigingen erdoor te laten verstoren en zelfs te veranderen. Het zal echter nooit een voldoende reden kunnen zijn om zomaar om het even wat te geloven. Erkenning van onze contingentie en eindigheid houdt juist in dat we geen macht hebben over onze overtuiging, dat we dus niet eens kunnen beslissen afscheid te nemen van de moderniteit, tenzij we uiteindelijk om gegronde redenen tot die overtuiging zouden komen. Eindigheid van waarheid en contingentie van overtuigingen houdt tenslotte ook het risico in van onverzoenbaarheid en zelfs gewelddadig conflict: dit is de onvermijdelijke consequentie van die eindigheid, maar een consequentie die niet de gewelddadigheid van de miskenning van de eindigheid evenaart.

Noot

¹Zie ook R. Debaene, *De ideologie van de echte werkelijkheid. De religiekritiek van Feuerbach en Stirner in De uil van Minerva, XIV, nr. 2, winter 1997/98, p.93-107.*